

УДК 903.5"638":233-175.4

Кияшко А. Г.

«ПОГРАБОВАНІ» ПОХОВАННЯ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

У статті розглянуто ритуальний та грабіжницький підходи щодо інтерпретації поруйнованих поховань в ареалі черняхівської культури.

Ключові слова: черняхівська культура, поруйновані поховання, ритуальні мотиви.

Черняхівська культура першої половини I тис. н. е. була археологічним відображенням складної епохи великих змін і творення нових етнокультурних та соціальних формацій, епохи Великого переселення народів, занепаду та зникнення Римської імперії, вплив якої на культуру черняхівців вважається досить значним. Населення черняхівської культури було доволі численним (про що свідчать близько 3500 знайдених пам'яток та приблизно 200 розкопаних поселень і 120 могильників), мало розвинуті сільське господарство та ремесла, активно займалось торгівлею. Одним із важливих джерел для вивчення різноманітних питань, пов'язаних з черняхівською культурою, є поховальний обряд. Його характерною ознакою є наявність поруйнованих поховань. У таких похованнях кістки лежать не в анатомічному порядку або частина їх відсутня.

Існує два фундаментальних підходи щодо інтерпретації поруйнованих поховань в ареалі черняхівської культури: ритуальний та грабіжницький. Немеркантильні мотиви, які могли б слугувати достатньою підставою для вторгнення в могилу, дослідники знаходять найрізноманітніші. За Войнаровським, слов'янське населення знищувало могили ворожих до них готів та сарматів вже після того, як основна маса готів-черняхівців покинула терени сучасної України. С. Євлапшев пропонує розглядати поруйновані поховання як наслідок дій, спрямованих на остаточне відправлення померлого в потойбіччя. Е. Симонович вважав, що могили руйнували готихристияни, щоб убезпечитись від негативного впливу своїх язичницьких предків [1].

Кожна із цих гіпотез має свою розроблену аргументацію, свої слабкі й сильні сторони. Однак остаточного й єдиного прийнятного варіанту по-

яснення цього явища не існує. Проте значна частина наукової спільноти інтерпретує поруйновані поховання як пограбовані. Такої думки дотримувались Д. Березовець та В. Петров, Е. Рікман, Г. Нікітіна [2].

І хоча, за Е. Симоновичем, неможливо пояснити руйнування поховань лише грабіжницькими мотивами, ця точка зору продовжує існувати й далі. Справді, для цього є об'єктивні підстави. Е. Симонович зазначав, що в більшості черняхівських зруйнованих поховань із самого початку не було ніяких цінних речей, лише іноді траплялися срібні та золоті речі, причому явно залишені там навмисне. Дослідник також вказував на поодинокі випадки руйнації «західних поховань», де супровідного інвентарю взагалі майже немає [3].

Грабіжницька версія, можливо, через свою очевидність і досі не має якоїсь розробленої системи аргументації, жодної окремої роботи, присвяченої цій темі не існує. Щоправда, Г. Нікітіна, аналізуючи поруйновані поховання Оселівського могильника, схилилась до грабіжницької версії, пояснюючи це «зневажливим ставленням до кісток померлого» та «інтересом до ділянки грудної клітини, де могли бути цінні фібули». Пізніше дослідниця трохи змінила свої погляди через сумніви щодо доцільності грабувати майже порожні поховання [4].

Однак, певні аргументи на користь меркантильних причин для розкриття могил існують і заслуговують на увагу. Пошукам таких доказів та аналогій, з одного боку, та спробам їхнього альтернативного тлумачення, з другого, і присвячено цю статтю.

Докази на користь грабіжницької версії можна розділити на дві групи: історико-етнографічні та археологічні. До історичних аргументів слід

віднести згадки про розкопування могил і превентивні заходи в ранньосередньовічних джерелах таких, як «Війна з готами» Прокопія Кесарійського, «Гетика» Іордана; а також ранньосередньовічні збірки законів, «варварські правди», де згадуються заборони та санкції проти тих, хто грабує могили.

Проти ритуального пояснення на перший погляд свідчить і масовість порушених поховань (95 % на Чернелеві-Руському), і майже повна відсутність якоїсь системності. Руйнували поховання і дітей, і дорослих, чоловічі й жіночі, орієнтовані і на захід, і на північ, незалежно від соціального статусу похованого. Щоправда, набагато рідше руйнували дитячі поховання та орієнтовані на захід [5].

З історичних джерел античного та ранньосередньовічного часу випливає, що причини повторного розкриття могил могли бути різноманітні.

Так, Іордан описує спосіб поховання *rex gothorum* Аларіха в 410 р. Готи змушували полонених змінити русло річки Бузент, викопати на місці русла могилу, куди й опустили Аларіха з великою кількістю скарбів. Потім річку повернули у старе русло, а всіх землекопів вбили, «щоб ніхто й ніколи не дізнався про це місце» [6].

Так само вчинили у 453 р. з Атиллою, вождем гунів. Його поховали вночі цілком таємно; проте Іордану відомо, що тіло помістили у три труни – першу було зроблено із золота, другу – зі срібла, а третю – із заліза. Разом з Атиллою поховали зброю, добуту в боях з ворогами, та різноманітні прикраси. Для того, щоб «відвернути людську допитливість перед таким великим багатством», гуні вбили всіх, кому доручено було цю таємну справу: «Миттева смерть спіткала тих, хто ховав...» [7].

Мабуть, і у гунів, і у готів були певні підстави для такої секретності. За словами Пріска, «скіфи» (гуни) пояснювали свій напад на римлян у 442 р. так: «...Вони не були першими, а лише оборонялись, адже єпископ міста Марга, прийшовши в їхні землі та обшукавши царські гробниці, вкрав покладені туди скарби» [8].

На думку Х. Вольфрама, спосіб поховання сорокарічного мандрівного короля дає змогу припустити, що готи збиралися залишити Італію. Не виключає він і того, що це була лише красива готська легенда [9].

Можливо, винятком, якщо не легендою, було й поховання Аларіха. Головними джерелами для вивчення його біографії слугують праці історика Орозія та поета Клаудіана, сучасників готського вождя, досить малоінформативні; а також Зосимуса, який жив приблизно через півстоліття після смерті Аларіха та Іордана і написав знамениту «Гетику» в 551 р., спираючись на фун-

даментальнішу працю Кассіодора, що до нас не дійшла. Легенду про поховання Аларіха в гирлі Бузента знаходимо лише в Іордана [10].

Цікаву паралель з описом поховання хазарського кагана у Ібн-Фадлана наводить О. Скржинська. Поверх могили кагана також пустили річку, і для збереження таємниці вбили всіх, хто облаштував могилу. Проте дослідниця висловила гіпотезу про можливість обрядового тлумачення таких дій. Як доказ вона наводить свідчення Менандра Протектора. Літописець (Мен., fr. 43), описуючи оплакування померлого в 576 р. Дидабула, володаря західного Тюркського каганату, повідомляє, що в день похорон було вбито коней померлого та чотирьох гунів-полонених, яких відправили до померлого, щоб повідомити про влаштувану на його честь тризну [11].

Заборони й санкції проти грабіжників могил згадуються майже в усіх «варварських правдах». Судячи з цих кодексів, основною, хоча й не єдиною ціллю грабіжників були матеріальні цінності, як-от: ювелірні вироби, одяг, коштовні тканини. «Вестготська правда» карає за «вторгнення в могили, пограбування тіла, крадіжку прикрас чи одягу» [12].

У вестготських похованнях в Іспанії на відміну від поховань черняхівської культури було що грабувати. Знамениті «вестготські кладовища» (Дюратон, Мадрона, Кастільера) вирізнялися багатим супровідним інвентарем. Цей критерій певний час навіть був визначальним при інтерпретації етнічного походження населення, що залишило ці могильники [13]. Окремим параграфом заборонялася «крадіжка труни померлої людини з будь-якою метою». На жаль, причини таких злочинів не конкретизовано [14].

Можливо, негативне ставлення до вторгнення в могили пов'язане з християнством. На думку Г. Нельсена, подібні заборони й штрафи виникли під сильним християнським впливом, і там, де такий вплив був слабшим, вторгнення в могили не вважалося серйозним злочином [15].

Слід відзначити, що той самий Іордан, не зважаючи на своє готське походження, був християнином (хоча й аріанського віросповідання) і жив через сто п'ятдесят років після того, як більша частина готів прийняла християнство. Можливо, певні мотиви й причини, цілком зрозумілі для язичників, не зовсім правильно тлумачились істориком з погляду християнської традиції.

У нагоді можуть стати історичні та етнографічні джерела, хоча й пізніші хронологічно, але ще не позбавлені зв'язків із політеїстичними культурами, частиною яких вони були. Йдеться насамперед про скандинавські саги. Ісландські саги, особливо так звані сімейні, – це дуже виразні писемні джерела, в яких, незважаючи на пізніший час створення, міститься цінна інфор-

мація про звичаї германців, умови їхнього життя та вірування. У багатьох з них описуються події дохристиянського періоду, від заселення Ісландії у 870 р. За всіх методичних обмежень, будь-які реконструкції будуть точнішими та повнішими при використанні ісландських саг як виду джерел і перенесені уявлень германців IX–XIII ст. про загробний світ на черняхівські матеріали. Адже йдеться про схожий рівень соціального та економічного життя і, що особливо важливо, про споріднений та достатньо єдиний германський світ [16].

Для героїв скандинавських саг існував цілий комплекс мотивів для спілкування з померлими чи візитів до їхніх домівок-могил. Для того, щоб провести судовий процес про вбивство, застосовувалася ексгумація черепа; в історії про Рагнара Лодброка після ексгумації його тіло було спалено безпосередньо перед боєм, щоб одержати перемогу; в Гренландії для захисту від чуми ексгумували і спалювали жертв епідемії [17].

Могили могли розкривати й для того, аби щось туди покласти. В сазі про Інглінгів читаємо, що Фрейра було поховано таємно від народу (як до речі й Аттилу та Аларіха). Але кілька років потому шведи продовжували нести йому золото, срібло та мідь через спеціальний отвір у кургані [18].

Король Олаф Гейрстад-Альф побачив сон, в якому йому було провіщено смерть від чуми. Він наказав насипати собі великий курган, у який кожен чоловік мав покласти півмарки срібла. В цьому кургані він збирався мешкати після смерті. Народ ніс своєму померлому володарю цінні речі не просто так. Х. Елліс говорить про культ мертвих, які стають такими собі богами-охоронцями тієї території, якою володіли за життя [19].

Смерть не була перешкодою і для покарання за якісь особливо тяжкі провини. У Прокопія Кесарійського знаходимо сюжет про Пастора, одного з можновладців Неаполя. Обурений його політикою натовп вдерся в дім Пастора. Коли раби повідомили неаполітанцям про смерть Пастора, ті взяли тіло й посадили на палю в передмісті [20].

За повідомленням Гая Веллея, після перемоги над легіонами Квінтілія Вара в Тевтобурзькому лісі германці вирили тіло полководця із землі і відрубали йому голову, що, мабуть, можна витлумачити як акт помсти [21].

Дещо підозріло виглядає й одна зі статей «Візіготської правди». Цей документ, загалом витриманий у сухому офіційному стилі, емоційно промовляє: «Якщо вину будь-якої особи не було встановлено протягом її життя, безсумнівно, жажливо звинувачувати цю особу після її смерті». Можливо, така емоційність пояснюється

саме існуючою практикою звинувачувати мертвих уже після смерті [22].

Практика суду над мерцями довгий час існувала в Середньовічній Європі. Наприкінці IX ст., коли папський престол в Римі посів папа Стефан VI, він вирішив судити свого попередника, єпископа Формозу. Тіло єпископа викопали з могили, одягнули в папський одяг і доставили на судовий процес. Його визнали винним у жахливих злочинах, а потім показово стратили [23].

Згідно з релігійними уявленнями середньовічних германців-скандинавів, живі можуть успадковувати щасливу долю, а то й певні здібності померлих предків чи й просто інших людей. Спосіб, у який це відбувається, досить простий. Треба забрати з могили певну (регламентовану) річ, яка належала небіжчику, і вона слугуватиме новому власнику. Так, король Олаф Гейрстад-Альф з'явився після смерті до одного зі своїх підданих і повелів тому розкопати свій курган, забрати звідти золотий перстень, меч та пояс. Ці речі було подаровано новонародженому Олафу, сину королеви Асти. Їхній володар мав успадкувати силу та удачу короля Гейрстад-Альфа [24].

Мрець може за потреби захистити, віддавши свою зброю. Так, на прохання своєї дочки Хервор, померлий берсерк Ангантюр, віддає їй знаменитий меч Тюрвінг [25].

Мертвих використовували у різноманітних ворожіннях, при цьому вони слугували і функціонували не як конкретні люди, а радше як бездушні провідники, яким в силу своєї потойбічної природи доступне потаємне знання. Чаклун за допомогою своїх здібностей міг видобути з померлого знання, абсолютно незважаючи на волю самого мерця [26].

За всіх подібних дій тіло померлого не мало б зазнавати особливих ушкоджень. Тим часом на могильниках черняхівської культури в багатьох порушених похованнях серйозно порушено анатомічний порядок кісток померлого. Можливо, певна частина таких поховань відображає уявлення про способи боротьби з ожилими мерцями. В скандинавських сагах такі істоти називаються драугарами, вони навіть після смерті не втрачають своїх людських властивостей. Драугар, попри набуті надлюдські можливості, надзвичайну силу та швидкість, стійкість до зброї – завжди конкретна людина, яку можуть впізнати й ті, хто знав драугара до смерті.

Основний спосіб боротьби з драугаром – відрубання голови. Допомагає також перепоховання та спалення тіла. Інколи драугара завалюють камінням, але це тимчасова акція [27].

Особливий підвид таких істот становлять «курганні жителі» – *haugbui*. Вони, на відміну від драугарів не виходять зі своїх могил і самі по

собі не шкодять живим. Натомість вони охороняють свої скарби, особливо зброю. Перемогти такого курганного жителя – великий подвиг і славне діяння. Про таку перемогу над Каром Старим оповідається у «Сазі про Греттіра». Можливо, це був один зі способів для германської молоді виявити свою хоробрість [28].

Аналіз порушених поховань черняхівської культури дає дещо контраверсійні результати. З одного боку, як вже зазначалося, нібито на користь грабіжницької інтерпретації свідчить масова руйнація поховань, відсутність чіткої залежності від віку та статі похованих. В основному досить рідко руйнували поховання, орієнтовані на захід, де майже ніколи не було супровідного інвентарю, що теж можна вважати доказом на користь грабіжницької інтерпретації.

Жодна з наведених гіпотез не пояснює весь масив порушених поховань. За Е. Симоновичем, західна орієнтація похованих характерна для пізніх черняхівських пам'яток, з одного боку, а з другого – могили руйнували невдовзі після захоронення. З цього випливає, що зруйнованих поховань не має бути на ранніх черняхівських пам'ятках. Але такі поховання відомі вже протягом періоду формування черняхівської культури (230–270 рр.). Наприклад, до цього періоду Є. Гороховський відносить порушене поховання №19 Косанівського могильника та поховання №11 з Ружичанки [29].

За М. Мончинською, руйнування могил – ритуал знешкодження неспокійних мерців. Навряд чи таких могло бути багато в межах одного кладовища, але потребує додаткового пояснення велика кількість порушених поховань на багатьох могильниках (Чернелів-Руський, Данчени, Оселівка).

Гіпотеза В. Войнаровського, навпаки, не пояснює, чому на деяких могильниках було зруйновано лише незначну кількість поховань, на деяких – майже всі поховання, орієнтовані на північ і жодного, орієнтованого на захід, а на деяких могильниках зруйновано також поховання, орієнтовані на захід.

Тут варто розглянути ще одну версію, яка пояснює великі відсотки порушених поховань. М. Мончинська, розглядаючи порушені поховання Центральної та Західної Європи в ранньому середньовіччі, пише про категорію могильників, на яких зруйновано всі поховання. Такі могильники функціонують протягом корот-

кого часу і за визначеннями антропологів є похованнями жертв епідемій (ще одна категорія померлих «поганою» смертю). Наскільки відомо, подібних антропологічних досліджень стосовно черняхівських пам'яток немає, що не дає змогу робити остаточні висновки. Принаймні частина черняхівських могильників з великою часткою порушених поховань під цю категорію не потрапляють. Це могильники, які функціонували протягом досить великого проміжку часу, наприклад, Данчени та Оселівка [30].

З іншого боку, різний ступінь зруйнованості поховань навіть на таких могильниках змушує припускати існування якихось невідомих нам критеріїв, якими керувались ті, хто руйнував могили. «Більшість давніх релігій не мали кредо, вони складались переважно з інститутів та практик ... один і той же обряд різні люди пояснювали по-різному» [31]. Тому цілком можливо, що ступінь небезпечності померлого, коли слід було розкопувати його могилу та руйнувати кістки, визначали в різних общинах по-різному, аж до ритуального порушення більшості могил у превентивних цілях.

Підсумовуючи сказане вище, слід відзначити широке різноманіття причин для повторного розкриття могили в древньогерманському світі. Вони могли бути як позитивними, так і спрямованими проти небіжчика. Проте кореляція таких сюжетів із конкретними типами поховань є досить проблематичною. Навряд чи існує єдине пояснення навіть для поховань одного типу, адже сучасній людині важко зрозуміти зміст давніх ритуальних практик, та і сфера релігійних вірувань й уявлень є дуже складною для конкретних тлумачень.

Дорогоцінні речі, залишені в порушених похованнях, різні ступені зруйнованості кістяків померлих та інші археологічні дані свідчать, що прагнення наживи не було основною метою руйнівників могил. З іншого боку, пояснити всю варіативність порушених поховань якоюсь однією причиною неможливо. Причини цього явища слід шукати радше у сфері релігійній, хоча й такі утилітарні мотиви, як помста чи ексгумація тіла для участі у суді, видаються цілком можливими. Проблемним питанням у цьому випадку стає виділення з усього масиву поховань власне пограбованих та кореляція різних типів порушених поховань з доступними історичними та етнографічними матеріалами.

1. Войнаровський В. Про час і мотиви руйнації інгумаційних поховань черняхівської культури / В. Войнаровський // Записки наукового товариства імені Шевченка. – 1998. – Т. ССXXXV. – С. 318–342; Евлапшев С. В. Разрушенные погребения черняховской культуры / С. В. Евлапшев // STRATUM plus. – 1997. – С. 194–199; Симонович Э. А. Магия и обряд погребения в черняховскую эпоху / Э. А. Симонович // СА – 1963. – № 1. – С. 49–60.
2. Березовец Д. Т. Лохвицкий могильник / Д. Т. Березовец, В. П. Петров // МИА 82. – 1960. – С. 84–99; Рикман Э. А. Этническая история населения Приднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. / Э. А. Рикман. – М. : Наука, 1975. – С. 275; Никитина Г. Ф. Могильник у с. Оселивка Кельменецкого района Черновечкой обл. / Г. Ф. Никитина // Могильники черняховской культуры. – М. : Наука, 1988. – С. 90.

3. Сымонович Э. А. Зазн. праця.
4. Никитина Г. Ф. Черняховская культура Поднестровья (по результатам анализа археологических источников) / Г. Ф. Никитина – М. : Таус, 2008. – С. 121.
5. Строцень Б. Черняхівська культура Західного Поділля / Б. Строцень. – Тернопіль : Астон, 2008. – С. 55; Сымонович Э. А. Зазн. праця. – С. 56.
6. Иордан. О происхождении и деяниях гетов / О. Иордан. – СПб. : Алетей, 1997. – § 158.
7. Там само. – § 258.
8. Приск Панийский. Готская история. Выборочные фрагменты в пер. В. В. Латышева. / Панийский Приск // Вестник древней истории. – 1948. – № 4. – Гл. 2.
9. Вольфрам Х. Готы / Х. Вольфрам. – СПб. : Ювента, 2003. – С. 229.
10. Скржинская Е. Ч. Вступительная статья, перевод, комментарий / Е. Ч. Скржинская // Иордан. О происхождении и деяниях гетов. Getica. – СПб. : Алетей, 1997.
11. Там само.
12. The Visigothic Code / ed. S.P. Scott. – Режим доступа: <http://libro.uca.edu/vcode/visigoths.htm> – Назва з екрана.
13. Antonel Jepure. Researching Gothic Immigrants in Spain. An Archaeological Dilemma/ Jepure Antonel // Foreigners in early medieval Europe. Thirteen international studies on early medieval mobility. – Mainz : Verlag des Romisch-Germanischen Zentralmuseums. – 2009. – С. 183.
14. The Visigothic Code / ed. S. P. Scott. – Режим доступа: <http://libro.uca.edu/vcode/visigoths.htm> – Назва з екрана.
15. Nelshen H. Der Grabfrel in den germanischen Rechtsaufzeichnungen / H. Nelshen // Zum Grabfrel in vor- und fruhgeschichtlicher Zeit. – Vandenhoeck&Ruprecht in Göttingen, 1978. – С. 168.
16. Мончинская М. Страх перед умершими и культ мертвых у германцев в IV–VII вв. н. э. (на основании так называемых погребений специфического обряда) / М. Мончинская // STRATUM plus. – 1997. – С. 208.
17. Там само. – С. 209.
18. Снорри Стурлусон. Круг Земной / Стурлусон Снорри – М. : Наука, 1980. – Гл. X.
19. Ellis H. R. The road to Hel. A Study of the Conception of the Dead in Old Norse Literature / H. R. Ellis – New York : Greenwood press publishers, 1968. – С. 103.
20. Прокопий Кесарийский. Война с готами. О постройках / Кесарийский Прокопий. – М.: Арктос, 1996. – Гл. 10.
21. Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории / Г. Дельбрук. – СПб. : Ювента, 1994. – Т. II. – С. 58.
22. The Visigothic Code / ed. S. P. Scott. – Режим доступа: <http://libro.uca.edu/vcode/visigoths.htm> – Назва з екрана.
23. Wilkes Jr. The Cadaver Synod : Strangest Trial in History / Jr. Wilkes, E. Donald // Popular Media. – 2001. – P. 42.
24. Ellis H.R. Op. cit. – P. 138–139.
25. Ellis H. R. Op. cit. – С. 108; Cara o Хервор и Хейдрек. – Режим доступа: <http://norse.ulver.com/src/forn/hervor/ru.html>
26. Ellis H.R. Op. cit. – С. 157.
27. Березовая Н. В. Тело как граница: «Оживающие мертвецы» в «сагах об исландцах». / Н. В. Березовая // Скандинавские языки: диахрония и синхрония : сб. ст. / редкол.: Т. В. Топорова [отв. ред.], Д. Б. Никуличева. – М. : РГГУ, 1999. – Вып. 4. – С. 101–115.
28. Сага о Греттире. – Новосибирск : Наука, 1976. – Гл. XVIII; Мончинская М. Зазн. праця. – С.209.
29. Сымонович Э. А. Зазн. праця. – С. 59; Гороховский Е. Л. Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины / Е. Л. Гороховский // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. (Киев, 18–25 сентября 1985 г.). – К. : 1988. – Т. 4. – С. 45.
30. Мончинская М. Зазн. праця. – С. 210; Рафалович И. А. Данчены. Могильник черняховской культуры III–IV вв. н. э. / И. А. Рафалович – Кишинев : Штиинца, 1986. – С. 208; Гороховский Е. Л. Зазн. праця. – С. 45.
31. Рэдклифф-Браун А. Р. Структура и функция в примитивном обществе. / А. Р. Рэдклифф-Браун – М. : Восточная литература, 2001. – С. 183.

A. Kiyashko

“ROBBED” BURIAL SITES CHERNIAHIVSKA CULTURE

Ritual and thievish motives of destroying burials in the Cherniahiv culture area are discussed. Allusions about grave robbing and other reasons for destroying tombs in Early Medieval historical and ethnographical sources, concerned history of German tribes, are analyzed. To sum up, searching for profit was just one of numerous reasons for destroying burials.

Keywords: Cherniahiv culture, destroyed burials, ritual motives, robbed burials, unquiet deads.